

Thijs Kramerlezing 10 februari 2012

Burgerzaal Middelburg

Er zijn beelden die je nooit vergeet, omdat ze of zo verleidelijk of zo afschrikwekkend zijn. Toen mij gevraagd werd de Thijs Kramerlezing te houden, kwam mij direct zo'n laatste soort beeld voor ogen. *Zeeland 2600* is het getiteld en het staat op een dubbele pagina van *Het aquarium van Walter Huijsmans*, een boek uit 2009 van Bas Haring. Het is een fotomontage waarin een miljoenenstad vol wolkenkrabbers á la Hongkong afgebeeld wordt. Uit de tekstfragmenten die Haring uit de illustratie laat opklinken – van “Oma mag ik nog een koekje. Natuurlijk mijn lieve kind” tot “Hoe was het op je werk. Leuk ik ben blij met m'n nieuwe baan”. – blijkt dat het leven in deze toekomstmetropool gewoon ouderwets op z'n Nederlands doorgaat. Kennelijk mist geen van de toekomstige Zeeuwen het licht en de luchten, de polders en de duinen, de kerktorens, de molens en de stadsgezichten, de vogels en de bloemen, om over het strand en het eeuwige geluid van de branding maar te zwijgen.

Zowel het boek waar ik naar verwijs als de auteur ervan hebben het nodige gewicht. *Het aquarium van Walter Huijsmans* was in 2009 als publicatie speciaal voor De Maand van de Filosofie geschreven. En Bas Haring, die al de nodige prestigieuze prijzen kreeg voor zijn boeken, is als bijzonder Hoogleraar 'Publiek begrip van Wetenschap' en gelauwerde tv-persoonlijkheid en columnist van *De Volkskrant*, een gerespecteerd denker. Hij verkondigt allerm minst lichtzinnige onzin, maar draagt beargumenteerd een duidelijke boodschap uit. Juist daarom liepen de rillingen mij over de rug toen ik dit beeld van Zeeland in de 26^e eeuw zag.

Deze fotomontage past perfect in Harings betoog. In *Het aquarium van Walter Huijsmans* wil hij ons af helpen van onze bezorgdheid over de toekomst van onze planeet. Haring vindt onze zorgen over natuur en milieu raadselachtig en uiteindelijk onbegrijpelijk. Over pakweg honderd jaar zal er van zijn lezers immers niemand meer zijn. Misschien zal dat ook het geval zijn met de natuur die ons dierbaar is. Maar wij zullen dan die natuur niet missen. Is dat erg zo'n toekomst zonder onze vertrouwde natuur? Wanneer de generaties die na ons komen, straks tevreden zijn met hun leven, zal het volgens Haring heel erg meevallen. Wat ze niet kennen, kunnen ze tenslotte ook niet missen. De mensheid is, zo betoogt hij, vloeibaarder en veranderlijker dan wij vaak denken. Zelf voelt hij zich bijvoorbeeld noch met het verleden noch met de toekomst verbonden. In de middeleeuwen deden de mensen volgens onze maatstaven immers gewoon “gek”; ze staan dus mijlenver van ons af. En in de toekomst gaan ze vanuit hun volle steden misschien wel gewoon “op vakantie naar de maan”. Wat mensen voor hem deden of na hem zullen doen, laat Haring koud. “De mensheid van over 200 jaar is een andere mensheid dan de huidige”.

Er steeg in 2009 in en na De Maand van de Filosofie een luid gemor op over deze stellingname. Maar een overtuigend weerwoord op Harings vertoog hoorde ik toen niet. Ik was bijvoorbeeld aanwezig bij een lezing van hem op de Friese Nacht van de Filosofie. Een bomvolle zaal zat, zo te zien, uiterst gespannen en kritisch naar hem te luisteren. Maar steekhoudende vragen kwamen er niet en boze protesten werden voor de wandelgangen bewaard. Kennelijk zat het verhaal van Haring logisch zo sterk in elkaar dat het uiterst moeilijk zo niet onmogelijk was om het met een simpele vraag of tegenwerping onderuit te halen. Instinctmatig wees men het af, rationeel redenerend leek er geen spel tussen te krijgen.

Deze dans van primair gevoel en nuchtere ratio herhaalde zich onlangs met Harings nieuwe publicatie *Plastic Panda's*. Terwijl hij eerder beweerde dat we ons over toekomstige generaties geen zorgen hoefden te maken, betoogt hij nu dat dit ook geldt voor de soortenrijkdom in de natuur. Hoe hij in dit boek ook zijn best doet om goede argumenten te vinden om deze te koesteren en bewaren, het lukt hem niet. Het publiekelijk zo vaak beleden belang van biodiversiteit blijkt nauwelijks op wetenschappelijke argumentatie te berusten. Ook in dit opzicht blijkt een toekomst á la Zeeland in de 26^e eeuw best leefbaar te zijn. We hebben dan nog wel wat parken nodig als natuur om in te kunnen recreëren en bio-industrie om ons te voeden, maar daar blijft het wat hem betreft bij.

Plastic Panda's werd via een groot interview in *Trouw* gelanceerd. De lezers pikten Harings verhaal niet en de krant werd bedolven onder boze brieven. Er was zelfs een hoofdredactioneel commentaar nodig om de commotie tot bedaren te brengen. Maar weer moest ik constateren dat noch de ingezonden stukken noch het commentaar van de krant zelf erin slaagde om de argumentatie van Haring te weerleggen. Driftig werd er bijvoorbeeld beweerd dat wij het uitsterven van soorten misschien inderdaad nauwelijks op zouden merken, maar dat het ons wel als mensheid "vroeg of laat duur zou komen te staan." Waarom dit dan het geval zou zijn werd er helaas niet bij vermeld, terwijl Haring nu juist had geprobeerd de argumentatie hiervoor te weerleggen. En om even dicht bij Zeeland te blijven, Inez Flaming van de Roosevelt Academie, was het niet met Haring eens dat we veel ecosystemen in de toekomst niet of nauwelijks zouden missen. Ze omschreef ecosystemen als belangrijk "wisselgeld" voor de toekomst. Op de argumentatie van Haring dat ze dat niet waren, ging ze helaas niet in.

Misschien om het voor de lezers goed te maken, kwam *Trouw* enige tijd later (13-12-2011) met een grote kop op de voorpagina: "Halveer voetafdruk om soorten te redden". Dit artikel gaf de boodschap door van de 'Taskforce Biodiversiteit en Natuurlijke Hulpbronnen', die onder voorzitterschap van ex-minister Hans Alders het rapport *Groene groei* op het hoofdkantoor van werkgeversorganisatie VNO-NCW plechtig aan het kabinet aanbood. "Het verdwijnen van soorten dieren, planten en ecosystemen schaadt de economie", luidde de centrale boodschap van dit rapport. Het gaat hierbij niet alleen om een houding van beschaving maar ook om "welbegrepen eigenbelang" bij het behouden van de soortenrijkdom. De Taskforce heeft het over "ecologisch kapitaal" dat wij aan het opmaken zijn. "Zonder biodiversiteit geen voedsel, geen zuurstof om in te ademen, geen natuur om in te ontspannen".

Wat hier lijnrecht tegen het standpunt van Haring in wordt beweerd is dat wij de soortenrijkdom in de natuur nodig hebben om als mensheid te overleven.

De hamvraag is vanzelfsprekend wie er gelijk heeft, Bas Haring of de commissie van prominente deskundigen van Alders. Misschien strijk ik velen tegen de haren in als ik stel dat dit volgens mij in eerste instantie mijn collega filosoof is. De argumentatie die Haring logisch dwingend opbouwt, wordt nergens door de beweringen van Alders cum suis aangetast. Hoezeer hun standpunt ons misschien emotioneel en intuïtief aanspreekt, het krijgt bitter weinig onderbouwing en berust vooral op loze aanbevelingen. Wanneer er bijvoorbeeld wordt gesteld dat wij de ecologische voetstap van ons Nederlanders moeten halveren om de 47.800 Nederlandse soorten organismes te redden, wordt nergens geconcretiseerd hoe wij dit kunnen bereiken terwijl wij tegelijkertijd economisch moeten blijven groeien, al is dit dan op een groene manier.

Ongeveer gelijktijdig met het rapport *Groene Groei* verscheen *Het groene optimisme- het drama van 25 jaar klimaatpolitiek* van de hand van Wijnand Duyvendak. In deze gedegen studie laat deze ervaren milieuactivist overtuigend zien dat de afgelopen 25 jaar de economie het steeds van de ecologie heeft gewonnen. De belangrijkste obstructie van een robuuste klimaatpolitiek komt volgens Duyvendak uit de kokers van VNO_NCW. Ook al vind ik dit soort zwartepieten wat al te gemakkelijk – we willen tenslotte allemaal economisch groeien – toch vind ik het pijnlijk dat het rapport *Groene groei* juist ten burele van de werkgeversorganisaties werd aangeboden. Qua inhoud en onderbouwing lijkt het namelijk allerm minst een breuk te betekenen met de politiek van de afgelopen 25 jaar.

Maar nogmaals, volgens het rationele betoog van Haring hoeft dit allerm minst een ramp te zijn. Ook al wordt onze ecologische voetafdruk verdubbeld en het aantal soorten gehalveerd, als mensheid zullen wij heus wel overleven. Dat hebben wij de afgelopen 25 jaar ondanks bijvoorbeeld de goede voornemens erover toch ook met de toenemende CO2 uitstoot gedaan? Op naar het Zeeland van de 26^e eeuw, zo lijkt ook de verborgen boodschap van het rapport *Groene groei* te luiden. Misschien mogen we stellen dat Bas Haring de denktrant van dit rapport tot in de uiterste consequenties doortrekt en doordenkt. Hij weigert te huichelen en toont onverhuld naar welk soort toekomst wij als mensheid nog steeds onderweg zijn. Hij steekt ons zelfs een hart onder de riem door te laten zien dat deze toekomst best leefbaar is. Daarom noemt hij op de flaptekst zijn boek ook optimistisch. "Er verdwijnt van alles, er komt ook wat voor terug: gras tussen de stoeptegels en plastic speelgoedpanda's." Wat wensen we nog meer om te overleven?

Hoe logisch dwingend Haring ook redeneert en hoezeer ik hem ook in eerste instantie tegen boze briefschrijvers en deskundige rapportenmakers wil verdedigen, het beeld van het toekomstige Zeeland dat hij schetst, blijf ik intuïtief afschrikwekkend vinden. Maar hoe mij ertegen verweren? Waar haal ik mijn argumenten vandaan om mijn gevoel van afkeer te ondersteunen?

In een groot interview met Wilma de Rek in *De Volkskrant* (19-11-2001) geeft Haring zelf mij een aanknopingspunt. Hij legt uit dat hij zijn lezers steeds probeert mee te nemen in zijn denkproces. Wanneer hem dat lukt, zegt hij tegen De Rek "heb je het min of meer mede bedacht en dan wordt mijn conclusie ook jouw conclusie." Inderdaad is, zoals ik al aangaf, het denkproces van Haring rationeel en dwingend: als je stap voor stap met hem meegaat, lijkt het laf om zonder tegenargumenten ergens onderweg af te haken omdat de uitkomst je niet bevalt. Hem weerleggen lukt op deze manier in elk geval niet.

In tegenstelling tot de verontwaardigde lezers van *Het aquarium van Walter Huijsmans* en *Plastic Panda's* weiger ik dan ook van meet af aan in de lijn van Haring mee te denken. De grondhouding, het mensbeeld, van waaruit hij vertrekt, wijs ik af. Alleen vanuit een ander mensbeeld, een andere wijze van in de wereld staan, kan er naar mijn mening aan zijn betoog getornd worden. Vanuit een bekend filosofisch onderscheid dat onder andere door de Duits-Amerikaanse denkster Hannah Arendt wordt gemaakt, probeer ik mijn eigen uitgangspunt te verhelderen.

In haar hoofdwerk *De menselijke conditie* beschrijft Arendt de verschillende manieren waarop mensen zich tot hun omgeving en elkaar kunnen verhouden. Ze gebruikt daarvoor drie huis- tuin- en keukenwoorden, die bij haar echter een zware filosofische lading krijgen:

arbeiden, werken en handelen. Bij het arbeiden zijn mensen gericht op hun levensonderhoud. Arbeid en consumptie zijn intrinsiek met elkaar verbonden: mensen arbeiden om te kunnen consumeren. Wanneer zij werken bouwen mensen daarentegen een blijvende wereld die zij als hun tehuis bewonen. Terwijl de producten van het arbeiden in de consumptie snel verteerd worden, geven de producten van ons werken een blijvende structuur en duurzaamheid (Arendt spreekt van “durability”; zij gebruikt niet het vanuit het milieubeleid bekende begrip “sustainability”) aan de wereld. In het handelen tenslotte, dat ik hier niet verder zal bespreken, maken mensen zich met hun woorden en daden zichtbaar in het netwerk van de intermenselijke relaties.

Deze drie manieren om je tot je omgeving te verhouden zijn volgens Arendt in elke cultuur terug te vinden, maar ze hebben in de loop van de geschiedenis wel een verschillend gewicht gehad. Wanneer we ons tot de Europese geschiedenis beperken kunnen we stellen dat bij de klassieke Grieken het politieke handelen centraal stond. In de zeventiende en achttiende eeuw met hun grote natuurwetenschappelijke ontdekkingen en technische ontwikkelingen was dat de werkende, construerende mens. In onze tijd heeft het arbeiden de overhand gekregen. Vooral vanuit dit laatste concept interpreteren wij en geven wij vorm aan onze natuurlijke en sociale omgeving.

Zoals aangekondigd, wil ik nu de twee wijzen waarop mensen zich tot hun omgeving kunnen verhouden, die Arendt als arbeiden en werken omschrijft, kort verkennen. Beide zijn met een aantal karakteristieken verbonden, die laten zien hoe wij als arbeidende of werkende mensen met onze omgeving omgaan. Het viel mij van meet af aan als lezer op dat Bas Haring in zijn beide boeken zijn betoog geheel vanuit de grondhouding van het arbeiden opbouwt. De door Arendt genoemde kenmerken hiervan komen voortdurend bij hem terug. Ik laat er een aantal de revue passeren.

In de eerste plaats is dat het al eerder genoemde aspect van het overleven. Daar draait alles om bij Haring. Wanneer we in de toekomst als mensheid maar kunnen overleven, lijkt er geen vuiltje aan de lucht te zijn. De fraaie metafoor van het aquarium van zijn schoolvriendje laat dit duidelijk uitkomen. Walter Huijsmans had een aquarium met goudvissen “dat-ie bijna nooit schoonmaakte. Hij maakte het daarentegen wel vaak vies. Hij spoot inktvullingen leeg in het aquarium en de boterhammen waar hij geen zin meer in had, gingen ook het aquarium in. En karnemelk. De vissen vonden dat duidelijk niet prettig. Als je ze al in het troebele water kon zien, dan zweefden ze meer dan dat ze zwommen. Bewegingloos, met hun mond wagenwijd open en een –door mij zo geïnterpreteerde – paniek in hun ogen. Altijd wel dreef er een dode vis in het aquarium van Walter en de nog levende vissen leefden maar kort en ellendig. Een dergelijk leven wens ik de mensen van de toekomst niet toe”. Die laatste zin staat model voor de benaderingswijze van de auteur. Zolang de goudvissen/mensen maar overleven, is er niets aan de hand. Aan het eind van zijn *Filosofie van de Maand* boek, roept Haring het beeld op van een toekomstige wereld met landbouwgebieden in plaats van regenwouden, overvolle steden met hier en daar een park. Maar zo bezweert hij ons “ik denk niet dat het gaat worden als het aquarium van Walter Huijsmans”.

Het tweede begrip dat Arendt met arbeiden verbindt, is zoals gezegd consumptie. Daar lijkt ook bij Haring alles om te draaien. Zijn metaforen zijn weer tekenend. Als het over de toename van de wereldbevolking gaat, schrijft hij dat de lezer zich moet voorstellen dat hij

een feestje geeft. Er komen meer mensen dan gepland omdat je vrienden ze meenemen, dus het bier dreigt op te raken. Je wordt dan boos en denkt: "Het is mooi met ze, ik drink gewoon lekker bier. En als het op is, dan is dat hun eigen stomme schuld. Hadden ze maar niet zoveel mensen moeten uitnodigen". Zo is het ook met onze aarde. Bas Haring heeft zelf geen kinderen, maar als anderen wel kinderen krijgen, lijkt het hun eigen schuld dat ze minder kunnen consumeren.

Wanneer mensen vanuit het perspectief van Haring wel enige verantwoordelijkheid voor de natuur nemen, is dat uitsluitend als consumptiegoed. Als je weet dat jij de laatste rijder van een huurauto bent, ga je deze volgens hem lekker even afraggen. Want "het gaat niet om de auto zelf, maar om de bestuurders die na je komen". De natuur zelf doet er kennelijk niet toe, het draait slechts om de mensen die haar kunnen consumeren.

In *Plastic panda's* vergelijkt Haring de bossen met een restaurant. Vanwege zijn grote diversiteit is het tropisch regenwoud dan duidelijk een driesterrenrestaurant met lekkere complexe gerechten. "Ik zou het vreselijk vinden als alle drie- en tweesterrenrestaurants zouden verdwijnen om plaats te maken voor pizzeria's en snackbars" bekent onze gourmet.

Het derde begrip dat Arendt vanuit de grondhouding van het arbeiden ontwikkelt, is overvloed. De arbeidende mens wil steeds meer hebben. Stukken natuur als het tropisch regenwoud mogen hiervoor geen obstakel zijn, want zo zit het mensdier nu eenmaal in elkaar. In het *Volkskrant* interview met Wilma de Rek verwoordt Haring het scherp: "Het zit heel diep in mensen. Het is ook haast dierlijk. Ik heb twee varkentjes en als ik die een berg voedsel geef, al is het veel meer dan ze nodig hebben, vreten ze het allemaal op. Het is heel natuurlijk om te willen houden wat je hebt en steeds meer te willen".

Het begrip 'economische groei' dat ik vanuit het eerder genoemde rapport van de Taskforce al memoreerde, vormt de hedendaagse vertaling van deze "natuurlijke" drang van het arbeidend dier, de animal laborans zoals Arendt hem ook typeert. Genoeg is nooit genoeg, we willen steeds meer te consumeren hebben. Wanneer de groei even lijkt te stoppen of af te zwakken, zoals momenteel het geval is, raken we als samenleving in regelrechte paniek. Natuur en milieu worden dan onmiddellijk als zogenaamde 'luxe problemen' opzij geschoven. Terwijl eind vorige eeuw toen we economisch nog hard groeiden, voor de Nederlanders natuur en milieu nog de meest dringende maatschappelijke problemen behelsden, zijn er volgens recent onderzoek van het CBS nu nog maar 2% Nederlanders die er de hoogste urgentie aan toekennen. Met *Plastic panda's* houdt Bas Haring ons hier onbedoeld en ongewild een spiegel voor. Tegen de ondertitel van zijn boek zullen de meeste Nederlanders kennelijk geen bezwaar maken, zolang de economie maar blijft groeien: *Over het opheffen van de natuur*.

Een vierde kenmerk dat Arendt met arbeiden verbindt is het begrip van de cyclische tijd. De cirkel van productie en consumptie draait rondjes: we produceren om te consumeren maar van alle gezaghebbende economen moeten we ook steeds meer consumeren om te kunnen blijven produceren en zo economisch te groeien. Hoe sneller deze cirkel draait, hoe meer groei. Wat dit voor de natuurvisie van Haring betekent, zien we in *Plastic panda's*. Er is niets blijvends. In de natuur wordt "het materiaal rondgepompt onder invloed van zonlicht en er verdwijnt nergens iets... De natuur is een rondpompende machinerie". De menselijke economie blijkt hiervan een simpel onderdeel te zijn. Haring vergelijkt ons ecosysteem uitgebreid met de autobranche. Ook al gaan er veel producenten van auto's failliet, als er

maar een paar grote overblijven, is dat geen enkel probleem. Dat geldt ook voor ecosystemen waarin soorten probleemloos kunnen uitsterven. “Zolang de keten van toeleverancier naar fabrikant naar dealer intact blijft, draait de autobranche wel. En zolang de keten plant, planteneter, roofdier intact blijft, draait een ecosysteem wel”. Ik teken hierbij wel aan dat Haring het gegeven veronachtzaamt dat in deze keten de mens tegenwoordig zowel de rol van planteneter als van roofdier lijkt te vervullen. Net zomin als we panda’s nodig hebben, lijkt dat bij hem te gelden voor tijgers. Als animal laborans zorgt de mens er in z’n eentje wel voor dat de natuurlijke kringlopen blijven draaien.

Het is belangrijk om hierbij te onderstrepen dat Haring geen uitzonderlijke positie inneemt. Hij beweegt zich binnen de maatschappelijke marges van wat wij sinds het Brundtlandrapport “duurzame ontwikkeling” zijn gaan noemen. Ik verwees al naar de term “sustainable development”. Volgens de officiële definitie gaat het hier om “ontwikkeling die voorziet in de behoeften van huidige generaties zonder daarmee voor toekomstige generaties de mogelijkheden in gevaar te brengen om ook in hun behoeftes te voorzien”. Precies dat beoogt Haring in een gedachtenexperiment over de manier waarop we het toekomstige Nederland kunnen inrichten. “Het gaat mij om een voorstelbaar beeld van hoe de wereld eruit zou kunnen zien als die moet voorzien in de menselijke behoeftes. En die wereld wil ik graag vergelijken met Nederland omdat dat nou eenmaal het land is dat ik ken – en u ook”.

Dat het beeld dat hieruit tevoorschijn komt u en mij misschien niet erg aanstaat, dat we bijvoorbeeld instinctief terughuiveren voor het Zeeland van de 26^e eeuw, laat alleen maar zien dat er iets ernstig mis is met onze vooronderstellingen en definities van duurzame ontwikkeling. Het is in dit verband te gemakkelijk om Haring verwijten te maken. Wanneer we de consequenties van zijn wereldbeeld afwijzen, zullen we vanuit andere vooronderstellingen moeten gaan denken en leven.

Die andere vooronderstellingen, die andere wijze van in de wereld staan, heb ik met Arendt ‘werken’ genoemd. In discussie met de uitgangspunten van Haring, ga ik de kenmerken die bij ‘werken’ horen nu ook kort bespreken. In de eerste plaats gaat het hier om een totaal ander soort duurzaamheid dan in onze gebruikelijke benadering. De duurzaamheid die hier beoogd wordt is de blijvendheid van de dingen die de werkende mens maakt, van het wonen op de aarde die als een tehuis wordt ingericht. Niet de mensen en hun behoeftes, maar de materiële wereld waarin gewoond wordt, staat hier centraal.

Dit levert in de tweede plaats een heel ander begrip van tijd op dan vanuit het arbeiden zichtbaar werd. Vanuit de visie van de werkende mens, de homo faber zoals Arendt hem noemt, gaat het om een *lineaire tijd*. Het werken, het maken van dingen, heeft een, zij het altijd voorlopig, eindpunt. Het is gericht op een materieel product dat een tijd bewaard en gebruikt wordt, niet geconsumeerd en verbruikt. Deze lineaire tijd van de stabiele wereld waarin wij wonen, verbindt ons ook met onze voorouders en met de volgende generaties. Terwijl de arbeidende mens altijd en overal zijn behoeftes lijkt te kunnen bevredigen, richt de werkende en wonende mens zijn omgeving zo in dat hij zich erin herkent en zich er vertrouwd in voelt. De conversaties die Haring in het Zeeland van de 26^e eeuw laat opklinken weerspiegelen fraai de behoeftes van de arbeidende mens. Ze gaan over een nieuwe baan, over huwelijk en voortplanting en vooral over eten en consumeren. Dat soort gesprekken

kan inderdaad altijd en overal los van de omgeving waarin mensen zich thuis voelen, worden gevoerd.

Het onbegrip van Haring voor deze grondhouding van het werken en wonen, is groot. Ik geef één voorbeeld. In *Het aquarium van Walter Huijsmans* beschrijft de auteur het in zijn ogen eigenaardige gebruik dat in het verleden boeren in het Oosten van ons land regelmatig een eik op de brink van hun dorp plantten. Wat het nut hiervan is, kan Haring moeilijk begrijpen. Natuurlijk, eikenhout is goed bouw materiaal. “Maar... het duurt wel honderd jaar voordat zo’n boom gerooïd kan worden”. Tijdens zijn leven heeft de boer dus geen “profijt van zijn investering”. Waarom neemt hij dan de moeite van het planten en onderhouden van de boom? “Zou hij soms het beste voor hebben met de mensen van de toekomst”, vraagt Haring zich retorisch af. Dat is kennelijk een onzinnig idee. De oplossing is gelukkig simpel: de boer denkt alleen maar aan zijn eigenbelang of dat van zijn kinderen. Wanneer hij zijn boerderij verkoopt, brengt die eik meer geld op, zodat zijn investering zich uitbetaalt. Erfden zijn kinderen, “dan was zijn investering dus in het belang geweest van zijn eigen nageslacht”. Dat een mooi beplante en beschaduwde brink in een Drents dorp uit zichzelf waarde zou kunnen hebben voor de bewoners, ontgaat Haring vanuit zijn vooronderstellingen van het arbeiden, dat dorpsbewoners zich via de stabiele wereld van onder andere de brink met hun voor- en nageslacht verbonden voelen, is voor hem onbegrijpelijk. Alles draait om de consumptieve waarde van het geld. De boer lijkt alleen maar gericht te kunnen zijn op de directe behoeftes van zichzelf en zijn kinderen, dat hij ook met anderen in zijn dorp op een goede manier samen wil wonen, ontgaat de zo scherpzinnig redenerende Haring. Dit voorbeeld van de traditionele boer heb ik zo uitvoerig weergegeven omdat het een derde kenmerk laat zien van de basishouding die Arendt als werken omschrijft. Op de achtergrond van de verschillen tussen de arbeidende en de werkend en wonende mens staat de tegenstelling tussen overleven en het goede leven. Voor de animal laborans is de wereld inderdaad één groot aquarium waarin voldoende zuurstof, groen en voedsel aanwezig moet zijn om te kunnen overleven, als homo faber richten mensen de wereld samen met anderen op zo’n manier in dat ze het goede leven kunnen nastreven. Vanaf Plato en Aristoteles wordt in de filosofie betoogd dat dit goede leven zich altijd binnen grenzen afspeelt. In de overmoed van het streven naar de grenzeloosheid verliezen mensen de maat die bij het goede leven behoort, uit het oog. Belangrijk als vierde kenmerk is daarom dat het in het wonen van de mens op aarde niet zozeer gaat om overvloed, om een voortdurende economische groei, als wel om een ‘durability’, een soort blijvendheid en stabiliteit van de wereld waarvoor een economie van het genoeg als uitgangspunt kan dienen.

In haar essay *De crisis in de cultuur* laat Arendt zien wat er verloren gaat wanneer we de aarde alleen maar als een groot consumptieparadijs inrichten. Het begrip ‘cultuur’ dat ze hier overdenkt “is afgeleid van het Latijnse colere – cultiveren, wonen, zorg dragen, hoeden en behoeden – en heeft oorspronkelijk betrekking op de verhouding van de mens tot de natuur, in de betekenis van cultiveren en zorgdragen voor de natuur tot zij voor het menselijk wonen geschikt is”. Het omploegen van de grond maar ook de cultus van de goden waren twee belangrijke onderdelen van wat later in brede zin cultuur ging heten. “Het was in het milieu van een oorspronkelijke landbouwbevolking dat het concept voor het eerst opdook, en de artistieke connotaties die met deze cultuur verbonden werden, betroffen de

onvergelijkbaar nauwe band van het Latijnse volk met de natuur: de vorming van het beroemde Italiaanse landschap”.

Het landschap duikt hier op als zowel natuur als cultuur, als door de mens bewerkte en bewoonde natuur. Deze culturele waarde van het natuurlijke landschap wordt door wetenschappers en schrijvers steeds meer onderkend. Het beroemdste is in dit verband de grote studie *Landschap en herinnering* van de Amerikaanse historicus Simon Schama. Volgens hem kunnen we in de moderne tijd niet meer zoals in de traditie deels nog mogelijk was, natuur en cultuur tegenover elkaar stellen. Het landschap waarin wij wonen en leven is vermenschlijkt natuur, “het is evenzeer opgebouwd uit lagen geheugen als uit lagen rots”. Schama gaat nog een stap verder als hij stelt dat dit zelfs geldt voor die delen van de natuur die wij als moderne mensen graag “wildernis” noemen. Die wordt tegenwoordig graag door groene denkers, maar volgens Schama onterecht, als een tegengif tegen de industriële beschaving opgevoerd. “In de wildernis ligt het behoud van de wereld”, zei de Amerikaanse anarchist David Thoreau, die een jaar lang in een zelfgebouwde hut bij de Waldenvijver in New England woonde, en een natuurdenker als onze landgenoot Ton Lemaire zegt hem dit als motto voor zijn eigen teksten, graag na. Maar ook “de heilzame wildernis”, stelt Schama “was natuurlijk net zozeer het product van verlangens en aanpassingen van de cultuur als elke verzonnen lusthof”. Als voorbeeld hiervan noemt hij het eerste Nationale Park van de Verenigde Staten, de Yosemite vallei. De beelden ervan zijn opgeslagen in het collectieve Amerikaanse geheugen en de aangelegde wegen ernaartoe laten bezoekers toestromen om deze zogeheten “oernatuur” te aanschouwen. De Amerikaanse fotograaf Ansel Adams die de geestelijke kracht en uitstraling van Yosemite in zijn beelden ervan probeerde te vatten, wilde deze wildernis vooral zuiver bewaren. Helaas moest hij erkennen “om haar zuiver te houden moesten we haar bezetten”.

Met deze paradoxale omgang met natuur weten wij ons als moderne mensen vaak geen raad. We voelen ons er onbehaaglijk over. Schama wil ons met zijn grote studie van dit gevoel van onbehagen verlossen. Er is niets beschamends aan de ‘bezetting’ van Yosemitepark stelt hij. “Zelfs de landschappen die naar ons idee volkomen onaangetast zijn door onze cultuur, blijken bij nadere inspectie daar vaak een product van te zijn. En het voornaamste thema van *Landschap en herinnering* is dat dit geen reden is tot schuldgevoel en verdriet maar tot vreugde. Hadden we liever gehad dat Yosemite, ondanks al die drukte en al die afbeeldingen, nooit zou zijn gevonden, in kaart gebracht en tot park gemaakt? De schitterende weidevloer die op de eerste lofredenaars de indruk maakte van een ongerept paradijs was in feite het resultaat van regelmatig afbranden door de Ahwahneechee-indianen die er woonden. Dus terwijl we inzien (en terecht) dat de inwerking van de mensheid op de ecologie van de aarde geen onverdeelde zegen is geweest, is de lange relatie tussen cultuur en natuur ook geen voortdurende en voorbeschikte ramp geweest. Het is in elk geval goed om ons te realiseren dat het onze vormgevende visie is die onderscheid maakt tussen ruw materiaal en landschap”.

Elk dierbaar landschap waarin wij wonend aanwezig zijn, of het nu om de akker of de wildernis gaat, om cultuurlandschap of om zogeheten ‘oernatuur’, is zo al op een bepaalde manier vormgegeven door de mens. Soms regelrecht natuurlijk door de werkende mens zoals het gehele Nederlandse landschap dat Schama die goed bekend is met ons land als “een indrukwekkend staaltje menselijke techniek” beschrijft, soms indirect via beeldvorming en verhalen. Fraai wordt dit uitgedrukt op de plaquette bij de Oosterscheldekering.

“Hier gaan over het tij,

De maan, de wind en wij”. (Ed Leeflang)

Wij zijn onontkoombaar als mensen altijd aanwezig in de natuur, we willen het om vele redenen niet aan de maan en de wind overlaten en daar hoeven we ons volgens Schama allerm minst voor te schamen. Wat wij als hedendaagse mensen wel moeten doen is ons bezinnen op de manier waarop wij in de natuur aanwezig zijn. Het onderscheid tussen de twee grondhoudingen van arbeiden en werken kan ons hierbij behulpzaam zijn. Met Goethe's Faust moeten we erkennen dat er twee zielen in onze borst wonen. De twee genoemde grondhoudingen zijn ongetwijfeld bij de meeste mensen aanwezig. Het grote probleem van onze generatie is dat wij aan de ziel van de werkende en wonende mens vaak te weinig ruimte geven. Het lijkt zo vanzelfsprekend om alleen vanuit het arbeiden en consumeren ons leven en de wereld in te richten. Dat je op een andere wijze de wereld kunt bewerken en bewonen en dat je vanuit dit uitgangspunt op systematische wijze een andere visie op natuur en milieu kunt ontwikkelen, komt nauwelijks bij ons op.

Wie zich tegen de overheersing van economie en consumptie verzet, denkt helaas vaak dat hij dit als individu uitsluitend vanuit eigen persoonlijke meningen en voorkeuren doet. Dan voelt hij zich machteloos tegen de hoofdstroom waarin onze samenleving gevangen lijkt. Paradoxalerwijs lijkt mij dit het geval te zijn voor Bas Haring. Als privépersoon heb ik hem in mijn verhaal in zekere zin onrecht aangedaan. Hij is persoonlijk namelijk allesbehalve de natuurvernietiger die veel van zijn opponenten in hem zien. Integendeel, nadat ik met hem gediscussieerd had voor het januarinumnummer van *Filosofie Magazine*, praatten wij enthousiast door over zijn huis in Ransdorp, ten Noorden van Amsterdam, in een landschap dat hem dierbaar was en dat nauwelijks veranderd was sinds Nescio het als wandelaar in het begin van de vorige eeuw beschreef. Zelf had ik daar ook gewandeld met de tekst van Nescio bij de hand. Als individu gruwet Haring van het beeld van het Zeeland van de 26e eeuw, maar als consequent denker in de hoofdstroom van onze cultuur meent hij toch dat hij deze kennelijk onafwendbare toekomst voor de mensheid met optimisme tegemoet kan zien. Waar ik in mijn verhaal vooral op heb willen wijzen is dat het met die eerste gevoelens niet bij een privé-sentiment of een eenzaam persoonlijk protest hoeft te blijven wanneer we de teloorgang van onze omgeving willen tegengaan. Er is een consequente denkwijze mogelijk die ons op een andere manier dan de economie doet, naar mens en natuur laat kijken. Als filosoof aan de Universiteit Twente heb ik in mijn colleges de toekomstige ingenieurs altijd voorgehouden dat de wijsbegeerte hun praktische ontwerp-problemen niet kon oplossen. Wat zij wel kan is reflexieve concepten aanreiken om deze problemen in een ander licht te overwegen. Dat heb ik ook vanmiddag geprobeerd. Te vaak wordt er ook in deze provincie te gemakkelijk vanuit de economie geredeneerd, waardoor de wonende mens er bekaaid afkomt. De huidige problemen en twistappels die zich rondom het begrip 'ontpolderen' ophopen, hebben hier ongetwijfeld mee te maken. Twee zielen zullen altijd in uw borst blijven strijden. Maar misschien helpt het onderscheid tussen het economisch gerichte arbeiden en wonende werken u om uw dilemma's op een andere wijze te formuleren en onder ogen te zien.

Hans Achterhuis